

Archieven en wetenschappelijk onderzoek: spoorzoeken in het verwoeste labyrint.

door Charles Jeurgens

Lezing tijdens het symposium Archieven & wetenschappelijk onderzoek ter gelegenheid van het afscheid van Frank Keverling Buisman als directeur van het Gelders Archief, 31 mei 2006.

De pas gepromoveerde historicus Robijns kreeg van de barones van Bever de opdracht om uit te pluizen hoe een geschil tussen de stad en de familie Bever in het verre verleden was ontstaan. Haar snobistische verwende zoon, Andreas, baron van Bever, had weinig op met de in zijn ogen volstrekt nutteloze bezigheden van deze geschiedschrijver en liet hem dat in niet mis te verstane bewoordingen weten: “Jij bestudeert oude historie, en je doet ten slotte niets anders dan de lieden van eeuwen geleden doen handelen, denken en spreken zoals jij zelf denkt (...). Je zoekt naar een waarheid, en weet toch zeker dat ze niet te bereiken is. Geen twee getuigen zien hetzelfde kleine ongeval op dezelfde manier. Je schrijft altijd het best over een tijdvak waaruit slechts weinige bescheiden zijn overgebleven. Dat laat je toe te fantaseren. Rampzalig de dag toen men heeft verkondigd dat de geschiedenis een vak was, een wetenschap, terwijl zij in feite thuishoort bij de kunsten van zieners en waarzeggers. Maar ja, er zijn wel meesters in de theologie die ons zeggen hoe de hemel eruit ziet. Laat je door dit alles niet ontmoedigen. Jij bent een parasiet, ik ben een parasiet. We teren allebei op het verleden: ik op het fortuin, jij op het archief”.¹

De meeste historici zullen dit ongetwijfeld anders zien. Maar over één ding zullen zij vermoedelijk met deze onhebbelijke Andreas Bever, die figureert in de roman *De Vleespotten van Egypte. Een sotternij* van Marnix Gijsen, het wel eens zijn: de historicus is voor zijn voedsel afhankelijk van het archief. Toch raakt Andreas Bever wel degelijk aan nog wat anders, namelijk aan de tragiek waarmee de historicus iedere dag opnieuw te maken heeft: het besef dat het verleden per definitie ontoegankelijk is voor ons. We kunnen het verleden niet laten herleven noch er naar terugkeren. De historische sensatie mag dan nog zo groot zijn bij het werken met de authentieke documenten of objecten, ze brengen ons niet naar het verleden zelf. Het enige dat we kunnen doen is het verleden representeren. We kunnen, zoals de Amerikaanse historicus John Lewis Gaddis in zijn boek *The Landscape of history: how historians map the past* uit 2002 uiteenzette, het verleden bijvoorbeeld heel goed portretteren als een landschap. Om duidelijk te maken hoe de historicus te werk gaat, maakte hij een vergelijking met het schilderij ‘Der Wanderer über dem Nebelmeer’ dat door een van de bekendste schilders van de Romantiek, Caspar David Friedrich aan het begin van de 19^e eeuw geschilderd was. Net zoals de wandelaar op dit schilderij, zo schrijft Gaddis, probeert de historicus door de mist heen te kijken.² En net als de wandelaar door de mist heen wel de vormen kan onderscheiden maar vaak slechts kan raden naar de betekenis ervan, is de historicus gedwongen hetzelfde te doen met behulp van de sporen die, hoe onvolledig die soms ook zijn, uit het verleden zijn overgebleven. Gaddis vergelijkt het verleden met een landschap en de geschiedenis met de manier waarop we het representeren. Geschiedschrijving is in zijn optiek zoets als het maken van kaarten. En kaarten zijn erg nuttig. Als ze er niet waren, zou het voor iedereen erg veel tijd kosten om van A naar B te reizen, het zou voor schepen gevaarlijk zijn om hun weg op zee te vinden en voor vliegtuigen ingewikkeld worden om op de vliegvelden te landen. Maar ondanks de grote gebruikswaarde van kaarten, is er geen enkele correcte kaart. De kaart weerspiegelt zijn doel. Een wegenkaart overdrijft bepaalde kenmerken in het landschap en negeert andere kenmerken doelbewust. Je hoeft immers niets te weten van de vegetatie of grondsoort om dergelijke kaarten goed te kunnen

¹ Marnix Gijsen, *De vleespotten van Egypte. Een sotternij* (Den Haag 1953), 34

² John Lewis Gaddis, *The Landscape of history: how historians map the past* (Oxford 2002). Zie ook David Christian, ‘History in the landscape of modern knowledge’, in *History and Theory* 43 (2004) 360-371.

gebruiken. Geen enkele kaart vertelt ons alle dingen die mogelijk verteld kunnen worden.³ Dat geldt ook voor het historische landschap, het verhaal dat verteld wordt door de historicus, als representatie van het verleden. De historische landschappen verschillen echter op een punt fundamenteel van de gekarteerde landschappen. Ze zijn namelijk fysiek niet toegankelijk. We moeten ons noodgedwongen baseren op de dingen die over zijn gebleven: de sporen uit het verleden. Hierdoor wordt de mist veroorzaakt. De sporen weerspiegelen van zich zelf meestal al het doel waarmee ze ooit vervaardigd zijn, waardoor het zicht op wat er werkelijk gebeurd is al wordt vertroebeld. Daarbij komt nog eens dat de onderzoeker de sporen van lang geleden lang niet altijd begrijpt; of dat er maar weinig sporen uit het verleden overgebleven zijn; of dat de sporen die er zijn niet meer vanuit hun oorspronkelijke context bestudeerd kunnen worden waardoor ze per definitie moeilijk te duiden zijn; of dat er zoveel fragmenten zijn die hetzelfde fenomeen vanuit verschillende perspectieven beschouwen, dat onduidelijk blijft wat er nu werkelijk aan de hand was. Maar bovenal blijft er een nevel hangen omdat de geschiedenis op grond van de sporen slechts gemodelleerd maar nooit opnieuw afgespeeld kan worden.

Door de mist zijn de dingen die de beschouwer ziet, niet altijd wat ze in werkelijkheid zijn. Een voorbeeld uit het recente verleden kan dit duidelijk maken. De Australische archiefwetenschapper Sue McKemmish beschrijft in een vorig jaar uitgekomen bundel *Archives: recordkeeping in society* hoe onderzoekers er geleidelijk in slaagden door de mist heen te kijken bij wat in de Australische pers als de ‘children overboard story’ is gaan heten. Op 7 oktober 2001 kwam het bericht naar buiten dat de Australische marine een Indonesische boot met 223 vluchtelingen had onderschept. Dit schip werd gesommeerd terug te keren. De vluchtelingen probeerden vervolgens de autoriteiten onder druk te zetten door te dreigen hun kinderen in het water te gooien als ze niet aan land mochten. Een paar dagen later werd dit verhaal ondersteund door foto’s waarop te zien was hoe door mariniers een kind uit het water gered werd. Tot aan de verkiezingen van 10 november hield deze versie van wat er gebeurd was stand. Een verhaal dat vooral gezien moet worden tegen de achtergrond van een felle campagne die de overheid al twee jaar voerde om het aantal bootvluchtelingen te verminderen. Twee onderzoekjournalisten hadden echter twijfels en begonnen aan een heel precieze reconstructie van wat er precies aan de hand geweest was. Op 6 oktober 2001, nog geen maand na de aanslagen op het World Trade Center in New York, werd door de Australische marine een gammele Indonesische boot, afgeladen vol met 223 vluchtelingen, onderschept. Er werden schoten gelost en de marine probeerde dit schip in de richting van Indonesië te dirigeren. Het schip kreeg echter motorproblemen en een aantal mariniers ging aan boord. In de chaos en de dreigende sfeer, sprongen sommige vluchtelingen van boord, terwijl anderen de boot dreigden te vernielen of hun kinderen overboord te gooien als ze niet naar Australië mochten. De onderzoekjournalisten schreven dat in die chaos, terwijl het water over het dek stroomde, een aantal officieren plotseling een klein meisje van circa 5 jaar in het vizier kreeg dat door haar vader naar het dak van de stuurhut werd gedragen. Hij hield haar over de railing en gebaarde naar de zeelieden in de sloep beneden hen, om haar over te nemen. De commandant van het marineschip, Norman Banks, zag dit gebeuren en dacht dat de vader het kind in het water zou gooien. Op dat moment kreeg de commandant een telefoontje van zijn superieur Silverstone uit Darwin en Banks vertelde hem wat hij dacht dat er zou gaan gebeuren. Silverstone maakte tijdens dit gesprek een paar korte aantekeningen in zijn notitieboekje van wat hij hoorde: “Men thrown over side. 5, 6 or 7, child.” Later zei hij dat hij geloofde dat Banks hem verteld had dat er een kind van 5, 6 of 7 jaar overboord was gegooid. Dat verhaal werd door Silverstone doorgegeven aan het centrale commando; het verhaal dat er mensen overboord sprongen en dat ze hun kinderen in het water gooiden om

³ Gaddis, *Landscape of history*, 33

daarmee de autoriteiten te dwingen hen aan land te laten. Deze versie kwam via de minister van immigratie in de pers. Het was 7 oktober. Een dag later, op 8 oktober, zonk de boot vol vluchtelingen. Vanaf het marineschip zag men dit allemaal gebeuren en de mariniers doken in het water om alle 223 vluchtelingen te redden. Vanaf het marineschip zond men kort hierna een bericht van het gebeurde en een aantal foto's van de reddingsoperatie naar het commandocentrum. Twee foto's waar mariniers bezig waren een kind uit het water te halen kregen als titel mee 'courage' en 'courage and determination'. Deze foto's werden door de perschef van het ministerie van defensie aan de minister doorgestuurd, echter ontdaan van de begeleidende tekst, data en titels. De foto's werden aan de pers getoond en de conclusie werd getrokken dat het de beelden waren die bij het bericht van 7 oktober hoorden⁴. De moraal van het verhaal: de dingen die je ziet zijn niet altijd wat ze op het eerste oog lijken te zijn.

Archivarissen

Een archief ontsluiten en beschrijven is sinds Muller, Feith en Fruin niet langer gericht op het toegankelijk maken van de inhoud van het archief, maar op het wijzen van de weg *naar* de inhoud van dat archief⁵ en op het afbakenen van de interpretatiekaders door vooral de context waarbinnen de archieven gevormd zijn, zichtbaar te maken. Dat is een belangrijke taak, waardoor historici en andere onderzoekers een instrumentarium aangereikt krijgen, om op een vruchtbare wijze in de archieven onderzoek te kunnen doen. En ook al wordt al jaar en dag geklaagd over de ingewikkeldheid van de klassieke toegang⁶, dit beeld wordt niet bevestigd door onderzoek onder gebruikers naar de bruikbaarheid van die toegangen⁷. Die klaagzang lijkt op het eerste gezicht vooral het werk van een aantal kritische vakbroeders en veel minder van de gebruikers.

De weg wijzen naar de inhoud van het archief: het klinkt eenvoudiger dan het is. Want hoe ver moet dat wegwijzen dan gaan? Waar eindigt de structuur en waar begint eigenlijk de inhoud van een archief? En om het nog maar wat filosofischer te stellen: waar geeft zo'n wegwijzer eigenlijk toegang toe? Het zijn vraagstukken waarmee archivarissen, zo lang ze bestaan, worstelen. Een paar jaar geleden verscheen een jaarboek van de Stichting Archiefpublicaties dat in zijn geheel gewijd was aan het toegankelijkheidsvraagstuk van archieven. Een van de kritische geluiden die daarin werden gehoord was de vraag of we onze oren niet te veel laten hangen naar de wens om het grote publiek te bereiken? De methode die archivarissen ontwikkeld hebben om de weg te wijzen naar de inhoud van een archief, noemen we inventariseren. Een van de stellingen van het proefschrift van Rudi van Maanen, nog steeds een van de weinige archivarissen die ook op een puur archivistisch onderzoek is gepromoveerd, luidde dat inventariseren het doorgronden van een bepaalde historische werkelijkheid is. Die bepaalde historische werkelijkheid is de werkelijkheid van de archiefvormer. Het doel van dit doorgronden is het bieden van een instrument dat op systematische wijze toegang biedt tot het archief. Tot het archief van de archiefvormer wel te verstaan. Heel terecht differentieert Van Maanen het begrip archiefvormer: de officiële, zeg maar bestuurlijk verantwoordelijke archiefvormer en de daadwerkelijke archiefvormer, de

⁴. Sue Mckemmish 'Traces: document, record, archive, archives' in: Sue Mckemmish et al (eds), *Archives: Recordkeeping in Society* (Wagga Wagga 2005) 1-20.

⁵. S. Muller, Fz., J.A. Feith en R. Fruin Th.Az., *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven* (Groningen 1920, 2^e druk), paragraaf 37, p. 68-69.

⁶ Zie voor een recent overzicht: Theo Thomassen, 'De veelvormigheid van de archiefontsluiting en de illusie van de toegankelijkheid' in Theo Thomassen, Bert Looper en Jaap Kloosterman (reds), *Toegang. Ontwikkelingen in de ontsluiting van archieven* (Den Haag 2001) 13-43.

⁷ Reijer Rutgers, 'Onderzoek naar de bruikbaarheid van archiefinventarissen' in: Theo Thomassen (red), *Archiefgebruikers. Consumenten van het verleden* (Den Haag 2004) 129-145

klerk of ambtenaar die het werk deed.⁸ En dat die twee van elkaar kunnen verschillen bewijst wel het zogeheten ‘lijkenregister’ dat tot 2001 door de Tweede Kamer werd gehanteerd. De notulist registreerde weliswaar woordelijk wat er gezegd werd; maar bepaalde uitdrukkingen en zinsneden, die als onparlementair werden beschouwd (de lijken), wenste de voorzitter niet terug te zien in de Handelingen⁹. De ‘Woordbreukige heeren’, ‘politieke gifmenger’, ‘idealistisch gekwebbel’, ‘kletsboek’ en ‘demagogie’ waren de ongeoorloofde uitdrukkingen uit de jaren dertig vergelijkbaar met het ‘effe dimmen’ van Jan Marijnissen waarmee hij in de herfst van 1997 kamervoorzitter Weisglas weerwoord gaf. Toen het PSP-kamerlid Wiebenga ooit eens opmerkte dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst zich zou hebben ingelaten met ‘gore praktijken’, werd deze zinsnede geschrapt. Alle uit de Handelingen geschrapte passages bevinden zich overigens in het zogeheten lijkenregister; een apart dossier dat zich bevindt bij de griffie van de Tweede Kamer.¹⁰

Archief is en blijft een moeilijk begrip. Het is immers geen absoluut begrip. Het is vrijwel onmogelijk de absolute grenzen van een archief aan te duiden, om de doodeenvoudige reden dat we niet weten of het gehele archief overgeleverd is, of omdat we niet weten of alles wat tot een archief zou moeten behoren ook daadwerkelijk in het archief terecht gekomen is en als zodanig in een archiveringssysteem opgenomen is. Inventariseren is dus per definitie een tamelijk gebrekkige manier van doorgronden van een historische werkelijkheid en de inventaris is daarmee een nogal gemankeerde toegang tot die historische werkelijkheid. Nu lijkt het erop of de functionele archiefwetenschap daar een antwoord op gevonden heeft. De functionele archiefwetenschap wil immers de relatie die bestaat tussen de werkprocessen en de informatie die door of vanwege die werkprocessen gegenereerd wordt, zichtbaar maken. Het archief heeft de functie om werkprocessen te documenteren en deze “functie wordt optimaal gerealiseerd als de logische, functionele structuur van het archief een afspiegeling is van de structuur van die werkprocessen”.¹¹ Nadeel van deze methode is dat zij alleen geschikt is voor archiefvorming van recente datum. Het heeft voor een beter zicht op het verleden immers niet zo veel toegevoegde waarde om de werkprocessen te reconstrueren aan de hand van de sporen die zijn overgebleven. Hoewel de functionalistische benadering veel heeft opgeleverd, durf ik te beweren dat er voor de latere onderzoeker ook heel wat haken en ogen zitten aan de veronderstelde relatie tussen werkproces en de informatie die erdoor wordt gegenereerd. Hoeveel overheidsorganen zijn in het kader van het programma Andere Overheid op dit ogenblik niet bezig hun digitale dienstverlening te verbeteren? Niet alleen de communicatie en interactie tussen overheid en burgers, maar ook de communicatie tussen de onderdelen van de overheid loopt in toenemende mate via van te voren gedefinieerde structuren en formats. Waar ik vroeger op mijn eigen manier een notitie of een brief kon schrijven aan een collega ambtenaar, word ik in toenemende mate gedwongen gebruik te maken van het bijna dagelijks groeiende aantal producten dat via het interne e-loket wordt aangeboden. Zorgwekkend is de neiging om de ‘werkelijkheid’ in de beschikbare communicatie-formats te persen. Voor nuancering is weinig ruimte. Het kabinet heeft onlangs ingestemd met een voorstel van minister Verdonk om buitenlanders die in Nederland willen verblijven, voortaan onder te verdelen in vijf zogeheten verblijfskolommen. De werkelijkheid lijkt in toenemende mate aangepast te worden aan de vooraf gedefinieerde structuur. De

⁸ Rudi van Maanen, ‘Inventariseren, het doorgronden van een historische werkelijkheid’ in *Toegang*, 247-257, pag. 251.

⁹ Artikel 68, Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

¹⁰ De Volkskrant, 15 juni 1993

¹¹ Theo H.P.M. Thomassen, ‘Een korte introductie in de archivaliek’ in: P.J. Horsman, F.C.J. Ketelaar en T.H.P.M. Thomassen (reds) *Paradigma. Naar een nieuw paradigma in de archivaliek* (Den Haag 1999) 11-20, aldaar 14.

veronderstelde relatie tussen werkproces en de informatie is daarmee een stuk gecompliceerder geworden.

Archiveringsystemen hebben van oudsher niet alleen tot doel documenten te bewaren en beschikbaar te stellen, maar vooral ook zorg te dragen voor behoud van kwaliteit. Desondanks kan informatie, zoals we in het Australische voorbeeld gezien hebben, binnen eenzelfde werkproces zonder al te veel moeite van betekenis veranderen. Soms gebeurt dit doelbewust, maar het kan ook zonder dat er enige opzet in het spel is, het geval zijn. Hoe vaak gebeurt het niet bij wisselingen van de macht, dat de nieuwe leiders hun ambtenaren opdracht geven informatie te verzamelen met het doel de maatschappelijke werkelijkheid van dat ogenblik in beeld te krijgen. Hoe vaak gebeurt dit niet zonder dat ze precies begrijpen wat zij registreren. De VOC en de koloniale archieven liggen er vol mee, maar ook de enorme gegevensverzamelingen die door de nationale overheid in de Bataafs-Franse Tijd werden aangelegd, vormen hiervan een goed voorbeeld.¹² Analyse van de totstandkoming en registratie van die gegevens en het gebruik ervan door diezelfde archiefvormer zou in dit opzicht zeker de moeite waard zijn. Dergelijk onderzoek, dat zich beweegt op het grensvlak van het archiefwetenschappelijke en historisch-wetenschappelijke, zou een bijdrage kunnen leveren aan het verder doorgronden van de historische werkelijkheid. Of om in de woorden van Gaddis te blijven: een manier om niet alleen de vage contouren door de mist heen te zien, maar ook iets meer van de betekenis ervan te kunnen ontwaren.

Een van de eerste dingen die archivariissen leren als ze kennismaken met het vak documentanalyse, is dat een document lang niet altijd is wat het zelf zegt te zijn. Het klassieke voorbeeld is natuurlijk de transformatie van een factuur naar een kwitantie nadat de schuldeiser er zijn handtekening ondergezet heeft als teken dat de schuld ingelost is. Ook al staat er met koeienletters op het document gedrukt of geschreven dat het een rekening, factuur of dwangbevel tot betaling is: sommige dingen zijn niet wat ze op het eerste oog lijken te zijn. Dat simpele principe zou voor de archivaris nog steeds een belangrijk uitgangspunt moeten zijn.

Ik wil afsluiten met een ander schilderij dan waarmee ik begon. En dat doe ik niet zomaar. Toen ik afgelopen winter door het nieuwe Zentrum Paul Klee in Bern dwaalde, werd ik getroffen door een zin die Paul Klee ongeveer 90 jaar geleden heeft opgeschreven: 'Kunst gibt nicht das sichtbare wieder, sondern macht sichtbar'.¹³ Klee bedoelde hiermee dat kunst niet alleen het domein was van imitatie en nabootsing waarin werkelijkheden worden weergegeven, maar dat de kunst ook zijn eigen werkelijkheid schept. Een belangrijk deel van het artistieke leven van Paul Klee stond in het teken van het moeilijke vraagstuk over de verhouding tussen werkelijkheid en kunstwerk¹⁴.

Nadat Klee in 1937 getroffen werd door een ernstige aanval van een ongeneeslijke ziekte, waardoor hij gedwongen was het schilderen voor een aantal maanden op te geven, veranderde zijn schilderijstijl. Hij raakte geobsedeerd door het voertuig bij uitstek waarmee de werkelijkheid werd gerepresenteerd: de taal. Niet op een semantisch niveau, maar door de tekens die wij gebruiken als bouwstenen voor de verbeelding van onze taal centraal te stellen. In zijn kunstwerk *Alphabet II* uit 1938, schilderde hij op een krantenpagina, die vol stond met betekenisvolle advertentieteksten, een aantal letters, die door hun chaotische positionering op het papier geen herkenbare betekenis meer hadden. Een jaar later gaat de kunstenaar nog verder door in zijn schilderij *Zerstörtes Labyrinth* de kleinste elementen van een tekst, de

¹² Ch. Jeurgens en P.M.M. Klep, *Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid 1795-1813* (Den Haag 1995)

¹³ Paul Klee, *Schöpferische Konfession* (1920)

¹⁴ Zie bijv Paul Klee, *Über die moderne Kunst* (Bern 1979).

letters, te ontleden en op te delen in stukjes. Door het bij iedereen bekende ordeningsprincipe volledig te negeren en op sommige punten zelfs te veranderen, vernietigde hij ook de betekenis van deze elementen. Het resultaat van deze exercitie was, aldus Klee, niet een hoeveelheid fragmenten van een ruïne van symbolen uit het verleden, maar bouwstenen van iets nieuws, voortgekomen uit de dialectiek van de verwoesting. Bestaat het archief niet ook heel vaak uit de restanten van een verwoest labyrint waaruit de historicus zijn bouwmaterialen haalt? En is het niet juist de taak van de archivaris om door onderzoek te proberen te achterhalen welke gangen, doodlopende weggetjes en muren dit labyrint ooit heeft gekend, om daarmee de weg te wijzen?

